

نگاهی به تاریخچه خبررسانی در ایران - پیک و چاپار

اشاره: پیشرفت های بشر در گذشته و حال و به طور کلی هرگونه دگرگونی در اجتماع از شبکه ارتباطی، راه ها و اطلاع رسانی دقیق، به موقع و درست تاثیر مستقیم می پذیرد. حتی ممکن است که عدم بهره گیری صحیح از آن سیر پیشرفت تاریخی یک قوم و سرزمین را محدود و کند سازد. اگر توجه کنیم که جملگی امور حمل و نقل از گذشته از راه زمین انجام می شده، پست به مثابه تشکیلات مهم در این مورد سهم قابل توجهی را به خود اختصاص می دهد و همواره در کانون توجهات دولت ها و حکومتگران بوده است. بحث این است که امیران از این سیستم در جهت تحکیم و تثبیت پایه های قدرت و بسط محدوده حکومتی خود تقریباً در سراسر تاریخ بشری سود جسته اند. در این گفتار تاریخ و سیر شکل گیری و تحولات تاریخی در ساختار پست از نخستین روز های آن تاکنون بررسی شده است.

•••

• دوران باستان

ایرانیان به جهت تسهیل امور و درجه بالای اهمیتی که رفاه اجتماعی آنان را به دنبال داشت و به علت مهم تر به واسطه قرار گرفتن در جریان اوضاع سیاسی و اجتماعی کشور دستگاه منظم، پیشرفته و بسیار دقیق را اختراع کرده و به کار گرفتند. «پیک» - چاپار» که امروزه به پست (Mail) تغییر ساختار داده دربرگیرنده نام سیستم اطلاع رسانی ایران عصر باستان است. یونانیان متصدی امور پیک را «افدالموس بازیئوس» (چشم پادشاه) و ایرانیان به کارگزاران خبری «سپسک» (Spasak) یا چشم و گوش پادشاه می گفتند. وظیفه اصلی این دستگاه نظارت و مراقبت در کار های ماموران کشوری و لشکری و اوضاع رعیت و اجتماع و مخابره سریع رویداد ها به پایتخت بود که موجب می شد شاه به طور مداوم از امور کشور آگاه باشد. پیک های خبری در ابتدایی ترین شکل خود در تمدن های میان رودان (بین النهرین) مانند آشور، مکه، آکد و بابل ابراز وجود کرد منتها حیطة فعالیت آنها صرفاً سیاسی بود و امور حکومتی را به انجام می رساند. حتی واژه «برید» (Barid) اصطلاحی که در دوره اسلامی به پیک و چاپار تعلق می گرفت ریشه در زبان و فرهنگ بین النهرین دارد. احتمال دارد که آشوریان گسترش دهنده سازمان خبر رسانی باشند که هخامنشیان پس از تسخیر این سرزمین آن را مورد بهره برداری قرار داده و مطابق سلیقه و ابتکار خود در آن تغییر و تحول ایجاد کرده باشند. البته هخامنشیان رسم آشور و ماد ها را در این مورد تکمیل کردند. آن عبارت بود از بر پا داشتن

یک دستگاه پیک در تمامی راه های مواصلاتی که مشهورترین آنها شاهراه سارد مرز لیدیه به شوش پایتخت ایران بود که با مرکز استان ها (ساتراپ ها) ارتباط مستقیم داشت. گزنفون و هرودوت مورخان یونانی ضمن اشاره به سازمان خبردهی ایران (پیک) آن را جالب و شگفت آور دانسته اند. هرودوت در کتاب هشتم بند ۹۸ نوشته است که: «خشایارشاه در ضمن پیامی به شوش یادآور شده که اکنون هیچ زنده ای نیست که بتواند به تندی پیک ها راه بپیماید. به شماره روز هایی که برای بریدن هر راهی لازم است مردان و اسبان آماده در راه وجود دارد که فاصله هر پیک تا دیگری یک روز راه است این کسان را نه برف و نه باران و گرما و تاریکی از کارشان باز نمی دارد...»

پیک های سواره تیز رو آنگاریون (angarion) نامیده می شدند. اشکانیان امر اطلاع رسانی و علامت دهی را جدی تر دنبال کردند. اکثر بندر گاه ها و نقاط استراتژیک دارای فانوس های دریایی بود که گاه همانند بنادر کوچک بر روی یک جزیره کوچک مصنوعی که از سنگ ساخته شده بود مستقر می شد. آتش های متوالی در بالای تپه ها و مناطق مرتفع و پرچم هایی که بر فراز برج های نگهبانی تکان داده می شد از جمله مهم ترین نماد های انتقال خبر و گزارش در دوره اشکانی به ثبت رسیده است. با این وصف افروختن مشعل در دوران کهن یکی از رایج ترین وجوه خبر دادن بوده است. افزون بر این حجم گسترده تجارت و بازرگانی پارت های اشکانی با دول روم در غرب و چین در شرق از راه ابریشم ایجاد شبکه گسترده ای از پیک های تندرو و چابک و راه های امن و مناسب را می طلبید که این دولت نسبت به آن همت گماشت. اما دولت ساسانی از مدل متفاوت با اشکانی و هخامنشی بهره می برد. اداره چاپار و پیک مخصوص امور دولتی بود و با مردم ارتباط چندانی نداشت. فایده این سیستم آن بود که میان مرکز و ایالات ارتباط سریع و منظم برقرار می نمود. اداره چاپار اشیا و اشخاص و مراسلات آنان را از شاهراه های آباد و مجهز انتقال داده و از این رو در توقفگاه های بین راه (منازل) به نسبت اهمیت کالا عده ای همراه و اسب آماده نگهداری می کردند تا در صورت تهدید شدن یا ضرورت فوراً نسبت به حمل مسافر و کالای او اقدام شود. قاصدان شترسوار و شاطران پیاده عمده ترین عوامل حمل و انتقال مسافر، کالا، اخبار و نامه های دولتی و شخصی در روزگار ساسانی بوده اند.

اگرچه امیل بنونیست هخامنشیان را به خاطر ایجاد پیک های بسیار سریع که حتی مورد تحسین یونانیان واقع شده بود مخترع پست و چاپار می داند رویه ای که مصر و روم به ترتیب از ایران اقتباس کردند و هرودوت نیز افروختن مشعل و پرستوی نامه بر را از عوامل شایع خبردهی در ایران عصر هخامنشی ذکر کرده اند و پژوهشگران روسی از جمله نینا، و، پیگولوسکایا برآورد کرده

است که حدود ۱۱۱ چاپخانه (مرکز پست) در طول شاهراه دولتی میان شوش و سارد وجود داشته اما به طور کلی اطلاع مردم از احوال یکدیگر و اقوام و خویشان و بستگان در دوران باستان یک مسئله اجتماعی بسیار مهم و درخور توجه بوده است. این مسئله توجه جدی دولت های آن عصر نسبت به تاسیس ادارات اطلاع رسانی را به ما می گوید. به اسب های تیزرو چاپار ها در دوره ساسانی «بغد پسپانیگ» (Baghdpespanig) گفته می شد. کرمر (Kermer) نویسنده دیگر غرب ایده ای متفاوت با کریستین سن دارد. وی اصولاً امر خبررسانی را نوعی جاسوسی دولتی می داند البته هر دو نویسنده این موضوع را به سطح اجتماع و مردم تقلیل نمی دهند و آن را مختص دولت می دانند اما چنانکه گفتیم امور اجتماعی و اخبار مردمی نیز به نوبه خود به موقع انتقال یافته و اهمیت خود را حفظ می کرد. نویسندگان یاد شده خاصه امر جاسوسی را در دوره خسرو اول ساسانی (خسروانوشیروان) بسیار معمول می دانند؛ موضوعی که در نامه تنسر _ یکی از متون دینی و اعتقادی مهم عصر ساسانی _ نیز تایید شده است. در شاهنامه حکیم فردوسی فارسنامه ابن بلخی و تاریخ طبری نویسندگان گرانقدر آن از کاربرد و ایجاد شبکه ارتباطی و خبری به ویژه در دوران لهراسب و گشتاسپ کیانی یاد کرده اند.

• دوران پس از اسلام

برید کلمه ای است که در دوران اسلامی وارد فرهنگ مراسلاتی ایران شد. فلسفه نام گذاری شبکه پستی این بود که در آن ایام دم اسب ها و چاپار های خبری و نامه رسانی را می بریدند به همین علت به آنها «دُم بُرید» گفته می شد. اما اعراب به آن برید می گفتند. در واقع منصور خلیفه عباسی احیا کننده سیستم پیک و چاپار پس از یک دوره گسست و هرج و مرج که ناشی از حمله اعراب مسلمان به ایران بود، آن هم به سبک و سیاق دوره باستانی بدون تغییر محسوس است. منصور با هدف کسب اطلاع از عملکرد روزانه سادات مکه و مدینه شبکه پست را میان شهر های بغداد، مکه و مدینه برقرار ساخت. کارکنان پست علاوه بر خبر در واقع برای دستگاه خلافت نوعی خیرچینی را انجام می دادند. رئیس اداره پست «صاحب البرید» نام داشت که موظف بود نامه های محرمانه و سر به مهر را برای خلیفه ارسال و گزارش موجودی طلا و شیوه زندگی والی (نماینده خلیفه) حتی کارمندان جزء را به عرض برساند. نامه های پستی شخصی هر استان نیز با پست دولتی حمل می شد. حجم نامه های محرمانه حکومتی به قدری بود که نوشته اند پس از مرگ هارون الرشید خلیفه مقتدر عباسی (۱۹۳ ه ق) چهار هزار نامه دارای لاک و مهر دولت عباسی در دیوان خلافت پیدا شده که باز نشده بودند. توزیع نامه به وسیله افراد چالاک و زرنگ بود که به آنان «ساعی» (Saei) گفته می شد. شمار چاپارخانه ها و مسافت راه ها، تاریخ حرکت و خروج و ورود پیک ها و چاپار ها به شکل

دقیق در یک دفتر راهنما ثبت و ضبط می شد. تحولات دیوانی در پست در دوره خلفای اموی و عباسی پیرو مناسبات سیاسی میان دولت ها بود به این معنا که اگر روابط میان مراکز حکومتی قطع یا به تیرگی می گرایید خبر و اطلاع رسانی نیز از آن تاثیر می پذیرفت. در این مورد می توان به اقدام امین خلیفه عباسی در سال ۱۹۴ ه ق اشاره کرد که در واکنش به برادرش عیسی بن ماهان - والی او در خراسان - انجام شد. با تیرگی رابطه دو برادر شبکه برید (پست) میان خراسان و بغداد نیز قطع شد.

• دوره سامانیان تا آل بویه (۳۹۵ - ۲۰۵ ه)

منهپی (صاحب خبر) عنوانی بود که به پیک و چاپارها در این برهه از تاریخ تعلق می گرفت. وظیفه اصلی منهپیان رساندن اخبار به پایتخت بود. تحکیم پایه های قدرت سیاسی و نافذ بودن اوامر حکومت در سرتاسر کشور موجب می شد که ماموران پستی از نفوذ خوبی برخوردار باشند. از این رو آنان قادر بودند گزارش هایی مستقل حتی درباره اعمال امیران و حکام مقتدر ولایات به مرکز مخابره نمایند. نرشخی نویسنده تاریخ بخارا گفته است که: در روزگار سامانیان بخارا، مرکز حکومت، ده وزارتخانه و دیوان داشت که یکی از آنها اداره دیوان پست بوده است. تمهیداتی امنیتی در نظر گرفته شده بود که چاپارها و چاپارخانه ها فارغ از هرگونه تهدید در پیمودن مسافت ها طی طریق نمایند. ابن خردادبه جغرافیدان مشهور عصر مطالب خواندنی در این مورد به دست داده او می گوید: «از کبال قانوشجان بالا (مرز چین) پانزده روز راه کاروان رو است و برای چاپار تُرک سه روز راه. چاپارخانه های موجود در راه شرق به غرب ایران نیز عبارتند از: میان سُرمَن راه (سامره) تا دَسْکَرَه ۱۲ چاپار، از بغداد تا دسکره ۱۰ چاپار، تا جلولا ۴ چاپار، جلولا تا خُلوان ۱۰ چاپار، تا نصیر آباد ۹ چاپار، از نصیر آباد تا قَرماسین (خُرمشین زادگاه بوعلی سینا) ۶ چاپار، از خرمشین تا خُنْداد ۱۰ چاپار، تا همدان ۳ چاپار، همدان تا مُسکویه ۲۱ چاپار، تا ری ۱۱ چاپار، ری تا قومش (کومش شهر نزدیک دامغان) ۲۳ چاپار و از قومش تا نیشابور ۱۹ چاپار است.» در مسیر بزرگراهی که ابن خردادبه ترسیم می کند (بغداد تا نیشابور) میزان اهمیت کس و نقل و انتقالات اخبار نمایان می شود. وی همچنین نرخ دستمزد چاپارها را ذکر کرده که این می تواند بسیار درخور توجه باشد. به عنوان مثال وی پرداختی مسیر شهرزور و صامغان و داراباد را ۲۷۵۰ درهم و مسیر ماسبدان (نزدیکی همدان) تا صیمَره (مِهَر جانقَدَق) را ۳۵۰۰ درهم و مسیر همدان تا قم را که ۴۷ فرسخ بوده ۲۵۰۰ درهم می داند. در عصر حکومت آل بویه برید و پست دو سازمان جداگانه از یکدیگر بودند اما برید از بسیاری جهات همانند پست عمل می کرد. رئیس این دیوان نامه ها و گزارش ها را از صاحبان برید در هر شهر و ناحیه دریافت می کرد و به اطلاع امیر یا خلیفه می رساند. به جهت تسریع در امر خبررسانی به اوضاع راهدارخانه ها و راهداران و پیک بسیار رسیدگی می شد و دستمزد قابل قبولی

دریافت می کردند. با این توضیح عمده ترین وسایل انتقال اخبار و نامه عبارت بودند از: برید که خود دو نوع سواره و پیاده را دربرمی گرفت. دوم کبوتر و پرستوی نامه بر، سوم پیک های دونده. برید سواره اسب شاهی را در اختیار داشت و هر اسب چهار میل را می پیمود. برید پیاده یک سوم میل (حدود ۳۰۰ کیلومتر) و سپس تعویض می شد. مقدار مسافت طی شده توسط پیاده ها داه (Dave) نام داشت. در بیرون هر آبادی چاپارخانه با مردان آماده و تازیانه به دست و کمر بسته وجود داشت، قاصدانی چالاک که نامه را دست به دست و منزل به منزل به مقصد می رساندند. گاه متهمان و محکومان قضایی نیز به وسیله این افراد به محل مجازات یا محاکمه برده می شدند. کبوتران ویژه پادشاه و خلیفه بودند، این وسایل ارزش مادی زیاد (هزار دینار) داشتند. کبوتران حامل خبر خوش را رنگ آمیزی کرده و چنانچه فاصله نزدیک بود با عطرها و خوشبو معطر می ساختند. یک خبر از بغداد به کوفه ممکن بود شش روز طول بکشد اما کبوتران این فاصله را در یک روز پیموده و پاسخ نامه را نیز عودت می دادند. در این مورد ابوالحسن علوی ورود قرمطیان به کوفه را به عضدالدوله دیلمی در فاصله چند ساعت گزارش کرده است. بارزترین وجه استفاده از پیک های دونده نیز در تسخیر بغداد توسط معز الدوله بوده است که دو دونده مشهور عرب به نام های فقیل و مرعوش بیشتر اخبار مربوط به این بخش را می رساندند. چهارم مشرف دستگاه دیوانی که به کسب و جمع آوری اخبار و گزارشات و اطلاعات پراکنده در سرتاسر کشور و ارسال آن به دربار حکومتی اشتغال داشت در دوران غزنویان شبکه پستی به «اسکدار (Askdar) و شاطر (Shatter) = پیک مقاوم و ورزیده» تغییر نام داد. نقل است که خواجه نظام الملک طوسی وزیر کاردان ایرانی به پادشاه وقت سفارش کرد که در مسیر راه های عمده کشور پیک های مرتب نشانده و مشاهر و مرسوم ایشان را فراهم باید کرد، اگر چنین بود در شبانه روز از پنجاه فرسنگ را هر خبر که باشد و حادث شود برسانند. با وجود توجه فراوانی که به بخش سازمان پستی می شد اما گهگاه کارگزاران دولتی با پرداخت رشوه و زد و بند از پیک ها درخواست ارائه گزارش های خلاف واقع را به پادشاه می نمودند حتی در این راستا افراد بی گناه متهم می شدند.

در این باب نویسنده کتاب آداب الحرب و الشجاعه نوشته است: «بیشتر صاحبان برید به وزارت رسیده اند پس قدر این مرتبه باید دانست که دوم درجه وزارت است. صاحبان برید جملگی عالم و مصنف بوده اند پس این افراد باید خداترس بوده و بر این کار (خبررسانی) باید مردان جلد گمارد تا حال ها و خبرها به راستی کنند و اسیر مال و زر و سیم نباشند. برید از مهم ترین کار های ملک است. از درستی رویدادها باید اطمینان حاصل گردد و در روزنامهچه ثبت شود. از معاملات باخبر و نایبان امین کوتاه دست، راست قول و راست قلم را بر این کار گماردن. به حقوق خود قانع و طمع ورزی ننمایند.» مطابق این گفتار امنیت ملی کشور با

عملکرد صادقانه و حسن نیت و تامین مالی و جانی پیک ها پیوند می خورد. ارائه یک گزارش خلاف واقع جداً می توانست امنیت کشور و ملت را به مخاطره اندازد. وجدان و احساس مسئولیت از ارکان مهم امنیتی در هر عصری است، در آن روزگار نیز جایگاه خود را به خوبی حفظ کرده است. ابوالفضل بیهقی مورخ گرانقدر در تاریخ خود به پیک ها اشاره کرده است. وی پیک های سواره را خیل تاش و دیوسوار خوانده و اسکدار را مترادف خورجین یا کیسه هایی به کار برده که نامه را در آن قرار داده و به وسیله حلقه هایی مهر و موم می شد. در عصر مغول و تیموری پست اهمیت و جایگاه خود را از دست نمی داد. «چون عرصه مملکت چنگیزی وسعت یافت و نیاز می افتاد که امری یا مهمی را به اطراف مملکت ابلاغ کنند به فرمان او در مراحل و مواضع معین یام (پست) قرار داده و مخارج هر یام را از محافظ علوفه و چهارپایان و غیر آن تعیین می کردند بدین وسیله ایلچیان می توانستند اخبار را به سرعت منتقل سازند.»

اوکتای قاآن دستگاه پست را در این مقطع توسعه داد و ایستگاه های بین راه را تقویت کرد. وی برای حفظ رابطه میان ختایی و قراقورم پست اختصاصی نارین یام *Narin Yam* را به کار گرفت اما به سبب سوءاستفاده از آن به زودی تعطیل شد. هلاکو نواحی استقرار پست خانه ها را از مالیات معاف کرد. در مقابل وظیفه پذیرایی از مغولان به عهده آن مردم بود. روی هم رفته با وجود تمام کوشش ها وضع دستگاه پست در فرمانروایی ایلخانان بهتر از سازمان های دیگر نبود اگرچه مبالغ هنگفتی برای آن هزینه می شد. عامل مضاعف این نابسامانی ازدحام بیش از حد و غیرمجاز ایلچیان در مناطق عمومی و منازل مردم بود که سلب آسایش و ایجاد رعب و وحشت می کرد. کار ایلچیان و چپاول آنها بسیار رونق گرفته بود و تنها اصلاحات غازان خان مغول بود که به این اوضاع پایان داد و رسوم قبلی مغولان را منسوخ کرد و با تاسیس ایستگاه (ایلچی خانه) به وضعیت آشوب گونه اطلاع رسانی سامان بخشید.

برخلاف صفویه، افشاریان و زندیان تحول خاصی در سازمان پستی کشور ایجاد نکردند. در این میان نادرشاه بیشتر از سایرین به این مسئله توجه کرده. وی در طول راه های زمینی میل هایی نادری افزایش داد که بیشتر به عنوان راهنما برای مسافران عمل می کرد. این میل ها در مسیر کرمان به زاهدان فراوان به چشم می خوردند. وی در ساخت کاروانسرا و چاپار خانه ها نیز فعالیت درخور توجهی کرد به خصوص در راه های منتهی به مشهد، کلات و هند. در قشون او پانصد جارچی، ۲۰۰ شاطر و ۱۰۰۰ دونده پرچمدار (ریکا) وجود داشت که اخبار را منتقل می کردند. هان وی از ۲۵۰ نفر نسق چی نام می برد که موجب کلان گرفته و قدرت زیادی داشتند.

لرد کرزون دیپلمات انگلیسی و کلود آنه جهانگرد فرانسوی بیش از دیگران اوضاع پست عصر قاجاریه را به دست داده اند. به طور کلی تشکیلات خبر و پستی ایران عصر قاجاری به رغم فعالیت از شرایط آشفته و هرج و مرج گونه سیاسی و اجتماعی آن مقطع تاثیر می پذیرفت. در گزارش کلود آنه (Cloud Aneh) آمده است: در راه تهران- قزوین در هر ۲۵ یا ۳۰ کیلومتر یک ایستگاه پست احداث شده که متشکل از ساختمان هایی کوچک بود...

تعویض اسب ها وقت زیادی را صرف می کرده و مسافران از خوابیدن در چاپارخانه ها خودداری می کردند. کرزون نیز به چاپارخانه و پیک در مسافرتش به جنوب اشاره می نماید. در دوران قاجاریه (۱۲۰۹-۱۲۹۹) رجال سیاستمداری چون میرزا حسن خان مشیرالدوله سپهسالار، میرزاتقی خان امیرکبیر، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی در تحولات سیاسی اجتماعی کشور نقش عمده ای را ایفا کردند، تشکیلات پست کشور به شکل مدرن و امروزی خود روز های ابتدایی خود را می گذراند. به همین جهت اقدام به تاسیس ضراب خانه در دوره سپهسالار شد و بر طبق معاهده برن، ایران به اتحادیه بین المللی پست ملحق شد. یکی از نخستین افراد به کار گرفته شده در کادر جدید سازمان پست کشور میرزا تقی خان چاپار باشی، اسماعیل خان شهاب الملک (نظام الدوله)، میرزا علی خان امین الدوله و نواب مهدیقلی میرزا فرزند محمدولی بودند و سرانجام اینکه در اصلاحات مدرن سازی کشور در دوره رضاشاه آخرین تغییرات در سازمان اطلاع رسانی و خبر پستی ایران صورت گرفت. ترمیم و اصلاح شبکه ارتباطی راه ها پست خانه ها و متصدیان امر و به خصوص امنیت محسوس برقرار شده توسط رضاشاه در سراسر کشور جملگی در راستای تحقق هر چه بهتر امر خبررسانی صورت گرفت و به هر حال نسبت به گذشته ها این امر را تسهیل و تسریع می ساخت.